

Critical Analysis of Environmental Moral Theories: Presenting Islamic Moral Theories

Meysam Menatizadeh¹

Hamid Karimi-Gougheri²

Abstract

Environmental issues and challenges in this era caused an attention to software strategies (environmental behavior and ethics) alongside hardware solutions (to produce environmental technologies). In other hand, the evolution of environmental behavioral theories caused a hope for understanding human-environment relations. Using analytical-critical method, the present study aimed to explain and critic western theories of moral behavior, then present Islamic theories of moral behaviors. Western scientists present some moral behavior theories in relationship with environment like Theories of "reasoned action", "planned behavior", "norm-action" and "value-belief-norm". Despite, vast diffusion and using of these theories, they were criticized for neglecting moral variables like moral norms and human value orientations. In other hand, Islamic philosophers and scientists have moral behavior theories that seems are cope with ethics spiritual characteristics of Islamic societies. In present study some Islamic theories are presented. It is recommended that Islamic scientists at philosophy of ethics and moral psychology try to inference moral behavioral theories from Islamic resources; and then apply these theories in field researches in order to improve their predictability power.

Keywords

Environment, Moral Behavior, Islamic Theories of Moral Behavior

Please cite this article as: Menatizadeh M, Karimi-Gougheri H. Critical Analysis of Environmental Moral Theories: Presenting Islamic Moral Theories. Iran J Bioethics 2016; 6(20): 99-125.

1. Ph.D. Student, Department of Agricultural Extension & Education, College of Agriculture, Shiraz University.

2. Lecturer, Department of Agricultural Extension and Education, Faculty of Agriculture, University of Zabol. (Corresponding author)

Email: karimiamid@uoz.ac.ir

Original Article

Received: 25 July 2015

Accepted: 11 April 2016

تحلیل انتقادی نظریه‌های اخلاقی زیست محیطی:

ارائه نظریه‌های اخلاقی اسلامی

میثم منتی‌زاده^۱

حمید کریمی‌گوغری^۲

چکیده

مسائل و مشکلات زیست‌محیطی در عصر حاضر باعث شده تا راهبردهای نرم‌افزاری (بررسی رفتارهای اخلاقی در حوزه محیط زیست) در کنار راهکارهای سخت‌افزاری (تولید تکنولوژی‌های دوستدار محیط زیست) برای حل این مسائل مورد توجه قرار گیرند. از سویی دیگر، تحولات اخیر در نظریه‌های رفتاری، امیدواری‌هایی برای فهم مناسب رفتارهای اخلاقی انسانی در ارتباط با محیط زیست به وجود آورده است. در این پژوهش که به شیوه مطالعه تحلیلی - انتقادی صورت گرفته، تلاش بر آن است تا ضمن تشریح و مرور انتقادی نظریه‌های غربی رفتار اخلاقی در حفاظت از محیط زیست، نظریات اخلاقی متفکران و اندیشمندان اسلامی نیز ارائه گردد. نظریه‌های مختلفی از سوی اندیشمندان غربی برای تشریح رفتارهای اخلاقی و غیر اخلاقی انسان‌ها در ارتباط با محیط زیست ارائه شده است، از قبیل نظریه کنش علی (رفتار هدفمند)، رفتار برنامه‌ریزی‌شده، الگوی اجتماعی - روانشناسی رفتار نوع‌دوستانه شوارتز و نظریه ارزش - عقیده - هنجار استرن. علی‌رغم نشر و به کارگیری زیاد این نظریات رفتاری، این نظریات به دلیل غفلت از ورود متغیرهای اخلاقی، از قبیل هنجارهای اخلاقی و جهت‌گیری‌های ارزشی، مورد نقد می‌باشند. از سوی دیگر، اندیشمندان اسلامی و ایرانی در این زمینه نظریاتی ارائه داده‌اند که به نظر می‌رسد سازگاری بیشتری با اخلاقیات و روحیات جوامع اسلامی دارد. در این پژوهش به برخی از این نظریات اسلامی اشاره شده است. پیشنهاد می‌شود تا محققان اسلامی فعال در حوزه‌های فلسفه اخلاق و روانشناسی اخلاق، تلاش بیشتری جهت استخراج نظریه‌های رفتاری از منابع اسلامی داشته

۱. دانشجوی دکتری، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

۲. مربی گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه زابل، زابل، ایران. (نویسنده مسؤول)

Email: karimihamid@uoz.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۵/۳ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱/۲۹

باشند و ضمن به کارگیری این نظریات در تحقیقات میدانی و اصلاح ساختاری آنها، قدرت پیش‌بینی آنها را بهبود دهند.

واژگان کلیدی

محیط زیست، رفتار اخلاقی، نظریه‌های اسلامی رفتار اخلاقی

مقدمه

در طول چند دهه گذشته، ارتباط بین انسان و طبیعت به عنوان یک موضوع مهم مورد توجه قرار گرفته است، زیرا به نظر می‌رسد منابع طبیعی سریع‌تر از زمانی که برای بازیابی لازم دارند، توسط انسان‌ها مصرف و تخریب می‌شوند و به دلیل رفتارهای نادرست و غیر اخلاقی انسان‌ها، مشکلات زیست‌محیطی فراوانی به وجود آمده است (۱). در این راستا، دانشمندان بر این عقیده‌اند که حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست باید در صدر امور قرار گیرد (۲)، زیرا محیط زیست یکی از مؤلفه‌های سیاست‌های کلان جهان می‌باشد و بسیاری از بخش‌های دیگر، از قبیل بخش‌های اقتصادی، سیاسی و نظامی را تحت تأثیر قرار می‌دهد (۳).

از سوی دیگر، طرفداران محیط زیست بیان می‌کنند که برای حل مسائل زیست‌محیطی، باید از علوم فیزیکی و اکولوژیکی به سوی علوم رفتاری و اخلاقی حرکت کرد، زیرا به نظر می‌رسد این علوم، پتانسیل خوبی برای توسعه راه‌های بهبود محیط زیست داشته باشند (۲). واقعیت آن است که تنها پیشرفت در تولید تکنولوژی‌های زیست‌محیطی، برای حل بحران‌ها کافی نبوده و با وجود ارائه راهکارهایی در این زمینه، عدم پایبندی و رعایت اصول اخلاقی در برخورد با محیط زیست، باعث شده آن مشکلات هنوز لاینحل باقی بمانند (۴).

در این راستا، نظریه‌های مختلفی به بررسی رفتارهای درست و نادرست انسان‌ها با محیط زیست پرداخته‌اند، ولی این نظریه‌ها، دارای اساس و مبناهای متفاوتی هستند، به طوری که برخی نظریه‌های رفتاری، محیط زیست‌گرایی را به عنوان گرایش به انجام اعمال با نیت طرفداری از محیط زیست تعریف می‌کنند و برخی دیگر محیط زیست‌گرایی را به عنوان یک جهان‌بینی تلقی می‌نمایند. بعضی نظریه‌ها نیز به ارزش‌ها به عنوان پایه و اساس محیط زیست‌گرایی توجه دارند. برخی نیز بر ارزش‌های مذهبی تأکید دارند و معتقدند که عقاید خاص مسیحی - یهودی، زمینه را فراهم ساخته تا طرفداران این مذاهب، ارزش کم‌تری برای محیط زیست قائل شوند، هرچند متفکران این ادیان بیان می‌کنند که تقدس محیط زیست از دیدگاه این ادیان، نگرانی‌های زیست‌محیطی را افزایش داده است (۵).

تلاش‌های فلاسفه اخلاق و در پی آن روانشناسان اخلاق، همگی برای شناخت مکانیزم‌های شکل‌گیری رفتارهای اخلاقی انسان‌ها به طور عام و ارتباط آن با منابع محیط زیست به طور خاص بوده است. در واقع، تحولات اخیر در نظریه‌ها و پژوهش‌های رفتاری و اخلاقی، امیدواری‌هایی

برای ایجاد فهم مناسب رفتارهای انسانی در ارتباط با محیط زیست به وجود آورده است. به‌گونه‌ای که روانشناسی اخلاق (Moral Psychology) از زمان پیدایش، بر مکانیزم‌های شناختی انسان‌ها متمرکز بوده تا اطلاعات لازم را در این زمینه، برای پیش‌بینی رفتار ارائه دهد. در این راستا، الگوهای چندمشخصه‌ای مختلفی از قبیل نظریه کنش علی یا منطقی (رفتار هدفمند)، نظریه رفتار برنامه‌ریزی‌شده، الگوی اجتماعی - روانشناسی رفتار نوع‌دوستانه شوارتز و نظریه ارزش - عقیده - هنجار استرن در دنیای غرب تلاش کرده‌اند تا رفتارهای عام انسانی و رفتارهای خاص آن‌ها در قبال طبیعت را مورد بررسی قرار داده و با شکل‌دهی مدل‌های مناسب رفتار اخلاقی در ارتباط با محیط زیست، پیش‌بینی‌های رفتاری را در این حوزه افزایش دهند.

روش

این پژوهش به شیوه مروری و تحلیلی در پی بررسی الگوهای غربی رفتار اخلاقی در ارتباط با محیط زیست و نقد آن‌ها بوده، همچنین با بررسی منابع اسلامی، الگوهای رفتار اخلاقی متفکران اسلامی نیز ارائه شده است. در ادامه ابتدا الگوهای رفتاری غربی که به طور گسترده‌ای در پژوهش‌های رفتاری سطح جهان، مورد استفاده می‌باشد، تشریح و نقد شده‌اند، سپس با بررسی و تعمق در منابع بومی و اسلامی، الگوهای رفتاری ارائه‌شده توسط اندیشمندان اسلامی ذکر گردیده‌اند.

نظریه‌های اخلاقی زیست‌محیطی

همانطور که بیان شد، نظریات رفتاری مختلفی از سوی متفکران و اندیشمندان غربی برای تبیین رفتارهای اخلاقی انسان‌ها در حفاظت از محیط زیست ارائه شده است. این نظریات رفتاری به شکل گسترده‌ای توسط محققان کشورهای مختلف (از جمله ایران) مورد استفاده قرار گرفته است. در ادامه به تشریح و نقد هر کدام از این نظریات پرداخته می‌شود.

۱- نظریه کنش علی یا رفتار هدفمند

نظریه عمل مبتنی بر منطق (Reasoned Action Theory) اولین بار در سال ۱۹۶۷ توسط آیزن و فیشبین ارائه شد. هدف این نظریه پیش‌بینی و درک عوامل تأثیرگذار انگیزشی بر رفتار فرد است. نظریه عمل منطقی آیزن و فیشبین با توجه به باورمحوربودن آن بر سازه‌های زیر استوار است (۶):

۱-۱- نگرش نسبت به رفتار: نگرش نسبت به رفتار، یعنی ارزشیابی مثبت یا منفی برای انجام یک رفتار که از دو زیرسازه باورهای رفتاری (Behavioral Beliefs) و ارزیابی از نتایج رفتار (Evaluation of Behavior Outcome) که باعث حصول نگرش نسبت به رفتار می‌شوند، تشکیل شده است.

۱-۲- هنجارهای انتزاعی (Subjective Norms): هنجارهای انتزاعی بر این مبنا استوارند که افراد تحت تأثیر اشخاص مختلف در جامعه نظیر پدر، مادر، همسر، رهبران دینی و... قرار گرفته و بر اثر نفوذ آنها رفتاری را انجام می‌دهند که از دو زیرسازه باورهای هنجاری (Normative Beliefs) و انگیزه پیروی در حصول هنجارهای انتزاعی مؤثرند، تشکیل شده است.

۱-۳- قصد رفتاری (Behavioral Intention): قصد رفتاری، یعنی تصمیم و خواست فرد برای انجام رفتاری خاص.

۱-۴- رفتار: رفتار عبارت است از افعالی که به طور آشکار از فرد سر می‌زند.

۲- نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده

آیزن و مادن (۷) برای رفتارهایی که به طور کامل تحت کنترل فرد نیستند، نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده (Theory of Planned Behavior) را معرفی کردند. این نظریه با اضافه کردن یک متغیر پیش‌بینی‌کننده جدید برای نیت‌ها و رفتارها به نام کنترل رفتاری محسوس (Perceived Behavioral Control)، سعی می‌کند تا توان بیشتری در پیش‌بینی رفتار از خود نشان دهد. کنترل رفتاری محسوس به عنوان «عقیده شخصی در مورد میزان آسانی یا مشکل بودن انجام رفتار» تعریف می‌شود و به همراه نگرش نسبت به انجام عمل و هنجار ذهنی، نیت‌های رفتاری را تعیین می‌کند (نگاره ۱). در واقع بحث اصلی در نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده آن است که انجام هر رفتاری به وسیله تمایل و کنترل رفتار پذیرفته شده انجام می‌گیرد. نگرش و هنجار ذهنی، تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر نیت رفتاری دارند. نگرش نسبت به رفتار، اعتقادات نسبت به دیدگاه‌های بیرونی افراد مرجع و اعتقادات نسبت به توانایی در مشارکت در رفتاری خاص، بر نیت فرد برای درگیر شدن در آن رفتار خاص تأثیرگذار است (۶).

در واقع، نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده به عنوان الگوی توسعه‌یافته نظریه رفتار هدفمند می‌باشد و بیان‌کننده این مهم است که زمانی که رفتار تحت درجه بالایی از کنترل ارادی

نباشد، انجام آن رفتار بستگی به انگیزه و توانایی اشخاص برای کنترل رفتار مورد نظر دارد. این نظریه یکی از مشهورترین الگوهای مؤثر برای سنجش ارتباط نگرش - رفتار در طول دهه‌های اخیر بوده است و پژوهش‌های زیادی برای تشریح رفتارها از آن استفاده کرده‌اند، از قبیل فعالیت‌های حفاظت محیط زیست (۹)، عادات غذایی و باغبانی (۱۰)، انتخاب روش‌های احیای جنگل (۱۱)، رفتار اکولوژیکی (۱۲)، مصرف غذاهای سالم از نظر زیست‌محیطی (۱۳) و... .

علی‌رغم اعتباردهی‌های زیاد به قدرت پیش‌بینی‌کنندگی این نظریه، نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده جامع نبوده و مورد نقد قرار گرفته است. برخی مطالعات به مقایسه توان دو نظریه رفتار هدفمند و رفتار برنامه‌ریزی شده در تشریح رفتارهای اجتماعی پرداخته‌اند. در بسیاری از پژوهش‌ها، نتایج نشان داده است که نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده قدرت بیشتری در تشریح و پیش‌بینی رفتارها دارد. به طور مثال رفتارهای اخلاقی IT (۱۴) و... البته مطالعات کمی نیز اختلاف معنی‌داری بین توان این دو نظریه در تشریح رفتارها به دست نیاورده‌اند، از قبیل پذیرش تجارت الکترونیک (۱۵).

۳- نظریه اجتماعی - روانشناختی رفتار نوع‌دوستانه شوارتز

این نظریه رفتاری پا را فراتر از نظریه کنش علی گذاشته و به جای تشریح کلیه رفتارهای انسانی بر رفتارهای نوع‌دوستانه یا اخلاقی تمرکز دارد. در واقع با تعریف رفتارهای زیست‌محیطی به عنوان رفتارهایی نوع‌دوستانه که منفعت آن‌ها نصیب سایر افراد جامعه می‌شود، رفتارهای زیست‌محیطی تحت عنوان رفتارهای اخلاقی و نوع‌دوستانه توسط این نظریه تبیین و تشریح می‌شود.

از دیدگاه تاجرسن (۱۶)، در جوامع مرفه (جوامع ثروتمند یا مصرفی)، رفتارهای اخلاقی در ارتباط با محیط زیست (مثل بازیافت) در درون قلمرو اخلاقی ذهن افراد جامعه طبقه‌بندی می‌شوند. نگرش‌ها نسبت به این نوع رفتارها، براساس محاسبه آگاهانه یا غیر آگاهانه توازن هزینه و فایده‌ها نیست، بلکه تابع عقاید اخلاقی شخصی در مورد درست یا نادرست بودن انجام آن رفتارهاست.

به عقیده شوارتز، تصمیمات اخلاقی، از قبیل تصمیمات در ارتباط با محیط زیست، دارای سه ویژگی می‌باشند: اول تصمیمات اخلاقی ضرورتاً منجر به کنش‌های بین شخصی که نتایجی برای رفاه دیگران دارند، می‌شوند؛ دوم تصمیمات تنها زمانی اخلاقی هستند که تصمیم‌گیرنده

یک عامل مسؤولیت‌پذیر و پاسخگو (Responsible Agent) باشد، یعنی شخصی که از روی میل و با آگاهی انتخاب می‌کند؛ سوم خوبی یا بدی فعالیت‌های ناشی از تصمیمات اخلاقی و عامل مسؤولیت‌پذیر برای آن‌ها، با توجه به نتایجی که آن فعالیت‌ها برای رفاه سایرین دارند، ارزیابی می‌شود. ویژگی‌های فرهنگی که رفتارهای خوب و بد را شکل می‌دهند، از قبیل هنجارهای اخلاقی (Moral Norms) به عنوان نقطه مبنا برای این ارزشیابی‌ها هستند (نگاره ۲) (۵).

فرآیند نظریه اجتماعی - روانشناسی رفتار نوع‌دوستانه، با هنجارهای اجتماعی راجع به رفتار اخلاقی‌ای که افراد به طور کلی بر روی آن توافق دارند، شروع می‌شود. هنجارهای اجتماعی به وسیله هر فرد در سطح شخصی پذیرفته شده است. بنابراین به هنجارهای شخصی تبدیل می‌شوند. ارتباط تعیین‌کننده دیگر در این الگو، ارتباط بین هنجارهای شخصی و رفتار است. دو متغیر آگاهی از نتایج (Awareness of Behavioral Consequences) و مسؤولیت‌پذیری (Ascription of Responsibility) برای آن نتایج، بر روی تفسیر یا عدم تفسیر هنجارهای شخصی به درون رفتار اثر می‌گذارند. بنابراین مسأله مرکزی و مهم در این الگو، فهم فرآیند تفسیر هنجارهای اجتماعی نوع‌دوستانه به درون رفتار فردی می‌باشد.

۴- نظریه ارزش - عقیده - هنجار

الگوی هنجار - کنش شوارتز (Norm-Activation Model) که امروزه برای فهم رفتارهای اخلاقی در حفاظت از محیط زیست به کار برده می‌شود، در اصل برای تشریح رفتار نوع‌دوستانه (Altruistic Behavior) ایجاد شد. این الگو در تشریح رفتارهای زیست‌محیطی کم‌هزینه، موفق بوده است، اما قدرت کم‌تری در تشریح رفتارهای پرهزینه (از نظر تلاش، پول و زمان) داشته است. در همین راستا، استرن (۱۷-۱۸)، نظریه ارزش - عقیده - هنجار را که نظریه ارزش (Value Theory)، عقاید پارادیم اکولوژیکی جدید (New Ecological Paradigm) و الگوی هنجار - کنش شوارتز را به هم پیوند می‌دهد، پیشنهاد می‌کند. نگاره ۳، نمایی کلی از متغیرها در نظریه ارزش - عقیده - هنجار را نشان می‌دهد. زنجیره علی نشان داده شده در این نظریه از ارزش‌های عمومی و نسبتاً ثابت، به عقاید درباره ارتباطات انسان - محیط زیست حرکت می‌کند که این عقاید عمومی، عقاید خاص در مورد نتایج رفتار زیست‌محیطی (AC) و مسؤولیت‌پذیری فردی برای این مسائل را تحت تأثیر قرار داده تا عمل اخلاقی و درستی انجام

شود. فرض بر آن است که هر متغیر در زنجیره علی، ارتباط بین متغیر قبلی و متغیر بعدی را وساطت می‌کند (۱۹).

از دیدگاه استرن (۱۸)، رفتارهای زیست‌محیطی انواع و اشکال مختلفی دارند. ایشان چهار نوع رفتار را معرفی می‌کند: رفتار فعالانه زیست‌محیطی (Environmental Activism) (از قبیل درگیری فعال در سازمان‌ها یا گروه‌های زیست‌محیطی)، رفتارهای اخلاقی غیر فعال در حوزه عمومی (از قبیل شهروند زیست‌محیطی بودن، حمایت یا پذیرش سیاست‌های عمومی)، محیط زیست‌گرایی در حوزه خاص (از قبیل خرید، استفاده و دفع تولیدات فردی و خانواده‌ای که اثرات زیست‌محیطی دارند) و فعالیت‌های سازمانی (از قبیل طرح و برنامه‌ریزی تولیدات بی‌خطر از نظر زیست‌محیطی) (۱۹). در واقع، بیشتر پژوهش‌های اولیه در مورد رفتارهای اخلاقی در رابطه با محیط زیست بر این فرض استوار بودند که رفتار یک طبقه واحد و غیر تمایز یافته باشد، اما طبق این تئوری، چند نوع رفتار زیست‌محیطی فعال و غیر فعال در حوزه‌های عمومی و خصوصی وجود دارد (۱۷).

در ادامه هر کدام از ابعاد این تئوری شامل ارزش‌ها، عقاید زیست‌محیطی و هنجارهای شخصی مورد بحث قرار می‌گیرند.

۱-۴- جهت‌گیری ارزشی و رفتار زیست‌محیطی: مطالعات متعددی به بررسی نقش ارزش‌ها و عقاید غیر خودمحورانه (از قبیل نگرانی‌های نوع‌دوستانه و زیست‌محیطی) بر رفتارهای زیست‌محیطی پرداخته‌اند (برخی از پژوهش‌هایی که پایه و اساس ارزشی و اخلاقی رفتار زیست‌محیطی را مورد مطالعه قرار داده‌اند، عبارتند از منابع ۱۸، ۲۳-۲۰). در این راستا، سه جهت‌گیری ارزشی کلی معرفی شده‌اند: جهت‌گیری ارزشی خودمحور (Egoistic Value Orientation) در مواردی که افراد تلاش می‌کنند تا دستاوردها یا نتایج فردی خویش را به حداکثر برسانند؛ جهت‌گیری ارزشی نوع‌دوستانه (Altruistic Value Orientation) که نگرانی برای رفاه دیگر انسان‌ها را انعکاس می‌دهد؛ جهت‌گیری ارزشی زیست‌بوم‌محور (Biospheric Value Orientation) که دربردارنده نگرانی برای گونه‌های غیر انسانی یا زیست‌کره (آب، خاک و جو) می‌باشد (۱۹). در مطالعات مختلف، جهت‌گیری ارزشی عمومی با استفاده از مقیاس ارزشی شوارتز (۲۴) مورد ارزیابی قرار گرفته است. این مقیاس شامل ۱۰ نوع ارزش مجزا می‌باشد. این ارزش‌ها عبارتند از: قدرت، پیشرفت، لذت‌جویی (رفاه‌طلبی)، امنیت، عام‌گرایی،

خودفرمانی، خیرخواهی (نوع دوستی)، سنت، هم‌نوایی (هم‌رنگی با جماعت) و تحریک (برانگیختن) می‌باشند. مطالعات مختلف نشان داده‌اند افرادی که اولویت را به جمع یا ارزش‌های نوع‌دوستانه می‌دهند، تمایل بیشتری به درگیر شدن در رفتارهای نوع‌دوستانه، تعاونی یا رفتارهای زیست‌محیطی دارند. در صورتی که این مسأله در افرادی که اولویت را به ارزش‌های خودمحوری یا فردی می‌دهند، برعکس است (۲۰، ۲۵).

۲-۴- عقاید و رفتار اخلاقی در حفاظت از محیط زیست: سه متغیر جهان‌بینی اکولوژیکی، آگاهی از نتایج و مسؤولیت‌پذیری به عنوان جنبه‌های اعتقادی تأثیرگذار بر انجام رفتارهای طرفدار محیط زیست معرفی شده‌اند. در واقع اعتقادات افراد راجع به مسائل زیست‌محیطی معین از قبیل آلودگی آب‌ها، میزان مصرف کودها و سموم شیمیایی، مسؤولیت‌پذیری دولت، صنعت و افراد جامعه در قبال محیط زیست می‌تواند زمینه بروز رفتارهای موافق با حفظ محیط زیست باشد (۲۶). برخی مطالعات (از قبیل ۹، ۱۹، ۲۹-۲۷) رفتارهای طرفدار محیط زیست را نتیجه جهان‌بینی‌ها مثل عقاید عمومی یا کلی درباره ارتباط بین انسان‌ها و محیط زیست می‌دانند. یک جهان‌بینی که به طور وسیعی مورد مطالعه قرار گرفته شده است، پارادایم اکولوژیکی جدید، نام دارد (۱۹). پارادایم اکولوژیکی جدید برای اولین بار توسط دانلاپ برای سنجش نگرش‌های زیست‌محیطی عمومی و یا جهان‌بینی اکولوژیکی (Ecological Worldview) افراد مورد استفاده قرار گرفت (۹). استرن نیز این مقیاس را برای سنجش جهان‌بینی اکولوژیکی افراد پیشنهاد می‌کند.

همچنین اطلاع و آگاهی افراد از اثرات مثبت و منفی فعالیت‌هایشان بر روی منابع محیط زیست نیز می‌تواند در انجام یا عدم انجام آن رفتارها تأثیرگذار باشد. به همین دلیل استرن متغیری به نام آگاهی از نتایج زیست‌محیطی فعالیت‌ها را در مدل خود مشخص می‌کند که البته در اصلاحات بعدی، تبدیل به «آگاهی از نتایج مضر زیست‌محیطی فعالیت‌ها» شد. برخی دانشمندان بین آگاهی از نتایج برای خود، اجتماع و زیست‌بوم تمایز قائل می‌شوند و آن را نشان‌دهنده سه نوع جهت‌گیری ارزشی (خودمحور، دیگرمحور و زیست‌بوم‌محور) می‌دانند (۳۰). همچنین پذیرش مسؤولیت در قبال حفظ محیط زیست باعث می‌شود که فرد به دنبال کسب اطلاعات بیشتر در مورد رفتارهای جایگزین باشد و از هر اقدامی در این راستا چشم‌پوشی نکند.

۳-۴- هنجارهای شخصی در ارتباط با رفتار اخلاقی: هنجارهای شخصی در مدل شوارتز نیز به عنوان عامل مؤثر در شکل‌گیری رفتارهای نوع‌دوستانه مورد توجه قرار گرفت و بیان شد که حاصل درونی‌سازی هنجارهای اجتماعی هستند. هیبرلین، هنجارهای شخصی را به عنوان نگرش‌های اخلاقی درونی‌شده قوی تعریف می‌کند که از هنجارهای مشترک اجتماعی مشتق می‌شوند. برخی از قبیل پارکر بیان می‌کنند که «هنجارهای اخلاقی» جنبه‌ای از هنجارهای شخصی فردی را انعکاس می‌دهند و در واقع هنجارهای شخصی را کلی‌تر در نظر می‌گیرند، به طوری که هنجارهای اخلاقی را جزئی از آن می‌دانند (۵).

واکاوی انتقادی نظریه‌های غربی رفتار اخلاقی

همانطور که گفته شد، تاکنون برای تحلیل رفتارهای انسانی به طور کلی و رفتارهای انسان با محیط زیست به طور خاص، نظریه‌های مختلفی ارائه شده و پژوهش‌های گوناگونی در سراسر جهان بر مبنای این نظریه‌ها به اجرا درآمده است. هر کدام از نظریه‌های رفتاری مذکور تلاش داشته‌اند تا پیش‌بینی بهتری از رفتارهای انسانی در حوزه‌های مختلف داشته باشند. با این وجود، از سوی محققان مختلف نقدهای زیادی بر این نظریه‌ها صورت گرفته است و کارایی جهان شمول آن‌ها مورد پرسش واقع شده است. برخی از نقدهای وارده بر تئوری‌های رفتاری مذکور به شرح زیر می‌باشد:

۱- نظریه‌های کنش علی و رفتار برنامه‌ریزی‌شده، فاکتورهای موقعیتی و شخصی غیر نگرشی که احتمالاً بر تقویت ارتباط بین نگرش و رفتار تأثیر گذاشته یا باعث افزایش پیش‌بینی رفتار می‌شوند، را محاسبه نمی‌کند (به طور مثال هنجارهای شخصی (Personal Norm)، هویت شخصی (Self-Identity) و عادت/ رفتار گذشته).

۲- به عقیده بسیاری از دانشمندان، نظریه‌های کنش علی و رفتار برنامه‌ریزی‌شده عوامل محدودی را در شکل‌گیری رفتار مؤثر می‌دانند، در صورتی که پژوهش‌های مختلف اشاره به گسترده‌تر بودن این عوامل دارند. در واقع بسیاری از منتقدان نظریه رفتار برنامه‌ریزی‌شده معتقدند که این نظریه تنها یک متغیر جدید را وارد الگوی رفتاری کرده است در صورتی که، شواهدی وجود دارد که می‌توان با ورود متغیرهای بیشتر، قدرت پیش‌بینی‌کنندگی آن را بالاتر برد، برای مثال مانستید و پارکر (۳۱) بیان کردند که هنجارهای شخصی و ارزشیابی عاطفی رفتار ممکن است که باعث تغییر در نیت‌های رفتاری شوند، ولی در این الگو به این متغیرها

توجهی نشده است، هرچند آیزن (۸) بیان می‌کند که نظریه رفتار برنامه‌ریزی‌شده، برای ورود متغیرهای پیش‌بینی‌کننده جدید، باز است. اگر آن متغیرها بتوانند سهم معنی‌داری در پیش‌بینی نیت یا رفتار داشته باشند، می‌توانند بعد از متغیرهای موجود در الگو، مورد محاسبه قرار گیرند. همچنین آرمیتج و کانر (۳۲) در یک فراتحلیل از ۱۸۵ مطالعه در زمینه نظریه‌های رفتار هدفمند و رفتار برنامه‌ریزی‌شده بیان کردند برای این‌که این نظریه‌ها بتوانند قدرت بیشتری در پیش‌بینی رفتار داشته باشند، باید گسترش یابند و متغیرهای جدیدی به آن‌ها اضافه شود. آن‌ها متغیرهای هنجاری همچون هنجارهای اخلاقی و توصیفی را پیشنهاد کردند. در این راستا، برخی محققان از وارد کردن هنجارهای اخلاقی به درون پژوهش‌ها استقبال کردند. به خصوص در بررسی برخی رفتارها که دارای بعد اخلاقی یا معنوی بودند. برای مثال کایزر و اسکوتل (۱۲) دو متغیر هنجارهای اخلاقی و عقاید عمومی عدالت‌محور را به الگوی رفتار برنامه‌ریزی‌شده (در مورد رفتار حفاظتی) اضافه نمودند و دو مطالعه در این زمینه انجام دادند. آن‌ها بیان کردند که عقاید اخلاقی اثر غیر مستقیمی بر روی نیت رفتاری دارند، زیرا به عنوان پیش‌بینی‌کننده‌های نگرش نقش ایفا می‌کنند. به عبارت دیگر نگرش‌های زیست‌محیطی به طور معنی‌داری، توسط ملاحظات اخلاقی تعیین می‌شوند. کایزر (۳۳) بار دیگر اقدام به دو مطالعه با ورود دو متغیر هنجارهای اخلاقی و احساس پشیمانی (نسبت به رفتارهای مخالف محیط زیست) کرد. او به نتیجه مطالعات قبلی رسید و اثر غیر مستقیم ملاحظات اخلاقی (از طریق نگرش) بر روی نیت رفتاری را تأیید کرد.

۳- همچنین در نقد نظریه‌های رفتاری کنش علی و رفتار برنامه‌ریزی‌شده بیان می‌شود که ارتباط قوی بین نیت و رفتار، به چند پیش‌نیاز وابسته است. اولین پیش‌نیاز آن است که نیت نباید در فاصله بین زمانی که مورد ارزیابی قرار می‌گیرد تا زمانی که رفتار مشاهده می‌شود، تغییر کند. طولانی بودن زمان فاصله، ممکن است باعث شود که اتفاقات پیش‌بینی‌نشده‌ای رخ دهد که نیت را تغییر دهد. این چنین به نظر می‌رسد که دقت پیش‌بینی با فاصله زمانی، رابطه‌ای عکس دارد. پیش‌نیاز دیگر آن است که رفتار باید تحت کنترل ارادی باشد. رفتاری را تحت کنترل فرد می‌گویند که شخص بتواند در مورد انجام یا عدم انجام آن رفتار، تصمیم بگیرد. آیزن و فیشبین به طور واضح بیان می‌کنند که این نظریه تنها برای رفتارهای ارادی کاربرد دارد (۵).

۴- الگوی اجتماعی - روانشناسی نوع‌دوستانه شوارتز نیز در محدودبودن عوامل مورد نقد است، البته باید توجه داشت که این الگو برای رفتارهای نوع‌دوستانه اجتماعی تدوین شده است (نه ضرورتاً رفتارهای زیست‌محیطی).

۵- تنها نظریه رفتاری اختصاصی در مورد رفتارهای زیست‌محیطی، نظریه ارزش - عقیده - هنجار استرن است، هرچند این نظریه از لحاظ نظری قوی می‌باشد، ولی کارایی آن باید توسط پژوهش‌های میدانی بیشتر سنجیده شود. نظریه استرن با ورود ارزش‌ها و هنجارهای شخصی در تبیین رفتارهای زیست‌محیطی، به نوعی رفتار انسان با محیط زیست را از مقوله غیر ارزشی پیشین رهانیده است.

محیط زیست در اسلام: نظریه‌های رفتاری اسلامی

در بخش ابتدایی مقاله پس از بیان مقدمه‌ای کوتاه در باب اهمیت و جایگاه نظریات رفتاری در پژوهش‌های زیست‌محیطی، برخی از مشهورترین تئوری‌های رفتاری ارائه شده توسط متفکران غربی تشریح گردید و مورد نقد قرار گرفت. کمبودها و کاستی‌های این نظریات ذکر شده و ضرورت تدوین نظریاتی مطابق با فرهنگ جوامع اسلامی و با بهره‌گیری از منابع بومی مطرح گردید. در انتهای مقاله برای پاسخگویی به این نیاز، گزیده‌ای از نظرات اندیشمندان اسلامی در باب مبادی هدایتی رفتار ارائه شده است. در واقع، به دلیل عدم وجود نظریات رفتاری خاص مربوط به ارتباط انسان و محیط زیست در منابع بومی، صرفاً به بیان نظریات رفتاری عام ارائه شده توسط متفکران اسلامی اکتفا گردیده است. با مرور منابع بومی این نکته دریافت می‌شود که علی‌رغم تأکید بر اهمیت محیط زیست در دین اسلام، هنوز اندیشمندان اسلامی به تدوین و انتشار نظریات رفتاری و اخلاقی در زمینه ارتباط انسان و محیط زیست همت چندانی نگمارده‌اند و این منجر به آن شده که بسیاری از پژوهشگران کشورهای اسلامی در انجام پژوهش‌های خویش به نظریات رفتاری غربی روی بیاورند که گاهاً سنخیت چندانی با زیربنای فکری جوامع اسلامی ندارد.

در ادیان ابراهیمی هرچند بر تسلط انسان بر طبیعت سخن رانده شده و انسان به عنوان خلیفه و جانشین خداوند بر سایر موجودات برتری یافته است، اما باید با دقت نگریست که این جایگاه رفیع جانشینی و بالطبع آن سلطه انسان بر طبیعت و تمام اجزای آن به چه معناست. آیا مگر در علوم مدیریتی هر تفویض اختیاری، مسؤولیتی را متوجه پذیرنده آن اختیار نمی‌کند،

پس چگونه می‌توان باور کرد خداوند نعمت وجود را به انسان بخشیده و او را به مقام رفیع جانشینی خود در جهان رسانیده است و در عوض هیچ گونه وظیفه‌ای را بر دوش او نگذاشته است؟ اگر انسان خلیفه‌الله است و از سوی خداوند وظیفه رهبری هستی را بر عهده دارد؛ آیا در صورت قصور و کوتاهی در انجام وظایفش در قبال سایر موجودات جهان نباید پاسخگو باشد؟ اگر خداوند در برابر این کرامتی که به انسان بخشیده است، هیچ توقعی از او نداشته باشد، آیا سایر موجودات جهان حق ندارند که به عدالت او شک کنند؟ آری، هر اختیاری که تفویض می‌شود، مسؤولیتی را می‌طلبد. حال اگر آن اختیار به سنگینی جانشینی خداوند بر اسرار گیتی باشد، وظیفه پذیرنده آن چقدر سخت‌تر خواهد بود و در صورتی که نتوان آن را به سر منزل مقصود رساند، چه عواقبی برای او خواهد داشت. انسان همانطور که وظیفه عبادت کردن خداوند و شکرگذاری نعمت‌های او را بر عهده دارد، در برابر سلامت و آبادانی جهان نیز مسؤول است. قرآن همانطور که انسان‌ها را با لفظ «فَأْمُرُوا فِي مَنَاصِبِكُمْ» (ملک: ۱۵) به بهره‌گیری از منابع طبیعی فراخوانده، از او نیز می‌خواهد که به آبادانی آن بپردازد (اسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا) (هود: ۶۱). از این روست که عزالدین (۳۴) اصول اخلاق محیط زیست از دیدگاه اسلام را به شرح زیر می‌داند:

- ۱- محیط زیست آفریده و آیت خداوند می‌باشد؛ حفاظت از آن به منزله حفظ نشانه‌ها و آیات خداوند است.
- ۲- اجزای طبیعت پیوسته در حال ستایش آفریدگار خود هستند، هر چند شاید انسان‌ها این مسأله را درک نکنند.
- ۳- موجودات دیگری غیر از انسان بر روی زمین زندگی می‌کنند که درخور احترام و محافظت‌اند.
- ۴- همه روابط انسانی مبنی بر عدل و احسان هستند. بنابراین باید با سایر موجودات جهان با عطف و عدالت رفتار کنید.
- ۵- همه چیز در جهان از نظر کمی و کیفی بر طبق مصلحت خلق شده است. بنابراین انسان‌ها باید این نظم و مصلحت را درک و رعایت نمایند و تعادل موجود در جهان حفظ شود.
- ۶- طبیعت فقط در خدمت نسل حاضر نیست، بلکه هدیه خداوند به همه نسل‌ها است.
- ۷- هیچ موجود دیگری غیر از انسان قادر به حفظ محیط زیست نیست. بنابراین انسان به نیابت از خداوند این وظیفه را بر عهده دارد.

به طور خلاصه، طبیعت از آن جهت که آیت و نشانه قدرت حق تعالی بوده و صاحب درک و شعور برای نیایش این موجود ازلی و ابدی است، دارای تقدسی والا در محتوای ادیان ابراهیمی به طور عام و دین اسلام به طور خاص می‌باشد. بنابراین انسان به عنوان جانشین خداوند بر روی زمین بایستی با دیده احترام به آن نگریسته و ضمن بهره‌مندی از حق خود در استفاده از آن، مسؤولیت آبادانی این موهبت الهی را بر دوش خود احساس نموده و همواره نگران و پیگیر حفاظت از آن باشد. از این جهت، تقدس والای طبیعت در ادیان ابراهیمی همراه با نوعی نگرانی از تخریب آن و تلاش برای صیانت و آبادانی این نعمت خدادادی می‌باشد.

در ادامه به برخی از نظریات رفتاری ارائه‌شده توسط اندیشمندان اسلامی اشاره می‌شود. در ابتدا باید دانست که در منابع اسلامی افعال و رفتارهای انسانی به طور کلی به دو دسته ارادی و غیر ارادی (اجباری) تقسیم می‌شوند. رفتارهای غیر ارادی، رفتارهایی هستند که شکل‌گیری آن‌ها تحت کنترل و تسلط انسان نبوده و عمدتاً تحت تأثیر یک عامل بیرونی صورت می‌پذیرند. در اینجا منظور و مد نظر بحث، رفتارهای ارادی انسان است. همان‌گونه که انجام هر فعل اختیاری، به اراده مسبوق است، خود اراده نیز به مبادی و عللی مسبوق است که باعث تحقق اراده‌ای خاص می‌شوند. در آیاتی از قرآن به برخی از این مبادی اشاره شده است؛ مانند این که ایمان آوردن انسان در پی آن است که خداوند، ایمان را محبوب وی قرار داده، در قلب او زینت دهد (حجرات: ۷). پیامبران به واسطه وحی الهی، کارهای نیک را اراده کرده و انجام می‌دهند (انبیاء: ۷۳). امر الهی سبب اراده برخی امور به وسیله پیامبران می‌شود. (کهف: ۷۹، ۸۲) روی گردانی از یاد خدا باعث می‌شود که انسان فقط زندگی دنیا را اراده کند (نجم: ۲۹). پیروی از شهوات باعث می‌شود که شخص، انحراف دیگران را نیز اراده کند (نساء: ۲۷) (۳۵).

افعال ارادی انسان، اعمالی هستند که با نیروی عزم و اراده صورت می‌گیرند. در واقع اعمالی که قوه عقل (قوه تمیز و تشخیص) و قوه اراده و تصمیم (اجراکننده آنچه که عقل تأیید کرده است) در آن دخیل‌اند. شهید مطهری (۳۶) معتقد است هر کاری که انسان با اختیار خودش انجام می‌دهد (از قبیل راه رفتن و غذا خوردن)، ابتدائاً مراحل را در ضمیر و باطن طی می‌کند تا به مرحله عمل می‌رسد، یعنی اول فکر و اندیشه این کار پیدا می‌شود، سپس فوائد و مضراتش در نظرش مجسم می‌گردد و بعد میل غریزی تحریک شده، پس از آن به مرحله عزم، تصمیم و اراده می‌رسد و در نهایت به عمل منجر می‌شود. همچنین ایشان در «اصول فلسفه و روش

رنالیسم» مراحل تصور فعل، تصدیق فایده، شوق، تفکر و محاسبه، اراده و فعل را به عنوان مبادی رفتار به ترتیب ذکر می‌کنند (نگاره ۴). «اهل کمال گفته‌اند انسان نخست لذت کمال را می‌چشد، بعد آن را می‌شناسد، سپس مشتاق می‌شود، آنگاه در مقام طلب برمی‌آید، سپس به آن عمل می‌کند...» (۳۷).

از دیدگاه علامه طباطبایی (۳۸) نیز هر رفتار و عملی که از انسان سر می‌زند مبتنی بر علت‌ها و مقدماتی است که از آن به عنوان مبادی رفتار یاد می‌کنند. ایشان بیان می‌کنند که نفس ناطقه انسان که مبدأ فاعلی است، هر عملی را با شناخت و آگاهی انجام می‌دهد و تنها اموری از او صادر می‌شود که آن‌ها را برای کمال خود تشخیص می‌دهد. از این رو نیاز به آن است که پیش از انجام هر کاری، آن را تصور کند و کمال‌بودن آن را مورد تصدیق قرار دهد. به دنبال تصدیق به فایده، شوق به انجام آن کار در نفس پدید می‌آید؛ به دنبال شوق، اراده تحقق می‌یابد و پس از تعلق گرفتن اراده به فعل، قوه عامل که حرکت‌دهنده عضلات است، عضلات را به حرکت درمی‌آورد و فعل تحقق می‌یابد (نگاره ۵).

آیتا... مصباح‌یزدی (۳۹) بیان می‌کند که افعال اختیاری انسان به طور کلی از دو مبدأ نفسانی به وجود می‌آیند: ۱- بینش و شناخت‌ها؛ ۲- تمایلات و گرایش‌ها. این دو نوع مبدأ نفسانی نسبت به انجام فعل، دو اثر متفاوت دارند که یکی فقط روشنگری می‌کند و اثرش کشف واقعیت‌هاست و دیگری تحریک‌کننده است و انسان را به طرف کار برمی‌انگیزاند که البته این انگیزش با حالات و کیفیات نفسانی مثل ترس و امید توأم است که در نتیجه در بسیاری از موارد به فعالیت بدنی منتهی می‌شود و در مواردی نیز صرفاً یک فعل درونی تحقق می‌یابد. ایشان اعتقاد دارند که علم، علت شوق است. از یکسو، شوق بدون علم و آگاهی پدید نمی‌آید و از سوی دیگر، صرف شناخت و آگاهی (بدون شوق) موجب شکل‌گیری رفتار نمی‌شود. در واقع، شناخت حقیقت شرط لازم برای انجام رفتار است، ولی کافی نیست، زیرا میل و شوق است که این شناخت و آگاهی را مورد استفاده قرار داده تا رفتار یا عمل تحقق یابد. به طور خلاصه، از دیدگاه ایشان، فاعلیت اقسامی دارد که یکی از اقسام آن «فاعلیت بالقصد» است. منظور از فاعلیت بالقصد آن است که فاعل در آن، نخست تصور و سپس مفیدبودن آن را تصدیق می‌کند و بعد از انجام مقایسه و سنجش‌ها تصمیم می‌گیرد که کار را انجام دهد و در نهایت، اراده کرده و فعل را به انجام می‌رساند (نگاره ۶). از سوی دیگر، خوف و رجاء را نیز در شکل‌گیری اراده و

رفتار آدمی بسیار مهم می‌داند به گونه‌ای که ریشه تمام فعالیت‌های انسانی را خوف و رجاء می‌داند.

استاد مظفر (۴۰) به نقل از استادشان (محمدحسن غرور اصفهانی) بیان می‌کنند که اولاً امر فعل امر است؛ ثانیاً هر امری که صادر می‌شود از اراده آمر نشات می‌گیرد؛ ثالثاً اراده مسبوق است به شوق. در واقع، ابتدا شوق و اشتیاق به انجام فعل در نفس انسان پدید می‌آید. اگر مانعی برای کاهش این شوق ایجاد نشود، این شوق آنقدر شدید می‌شود تا به درجه اراده حتمیه برسد، پس از حصول اراده حتمیه، تحت تأثیر انگیزش یا انگیزه‌های مختلف، فعل انسان تحقق می‌یابد (نگاره ۷).

صدرالدین شیرازی در الاسفار الاربعه بیان می‌کند که هر حرکت و فعل ارادی، دارای علت‌هایی طولی است که یکی بر دیگری مترتب هستند، یعنی هر یکی از نظر رتبه پایین‌تر از دیگری است و تحقق علت پایینی، وابسته به تحقق علت بالایی است. به طور مثال در افعال و حرکات بدنی و مادی انسان‌ها، ابتدا تصور فعل و فایده آن، تصدیق به فایده داشتن فعل، سپس شوق به فایده و شوق به فعل، پس از آن عزم و اراده، سپس حرکت عضلات پدید می‌آید تا فعل صورت گیرد. در اینجا تصدیق به فایده به تصور فعل و فایده آن وابسته است و به همین ترتیب، شوق به فایده و فعل، به تصدیق وابسته است و... این علت‌های طولی فعل را مبادی فعل نیز می‌نامند. همانطور که گفته شد، نزدیک‌ترین علت نسبت به فعل (حرکت)، قوه محرکی است که در عضلات قرار دارد که این قوه محرک، پس از فکر (با قوه عقل) یا تخیل (با قوه خیال) و پدیدآمدن شوق و اراده در انسان، به حرکت در می‌آید و موجب تحقق فعل (حرکت) می‌شود. در میان علل و مبادی فعل ارادی، تصور و تصدیق علل شناختی و ادراکی هستند و شوق و اراده و قوه محرکه بدنی (مثل عضلات) علل عملی و حرکتی محسوب می‌شوند. علل شناختی فعل دو گونه‌اند: ۱- ادراک عقلی که فکر نامیده می‌شود و ناشی از قوه ناطقه (عقل نظری) است؛ ۲- ادراک تخیلی که تخیل یا خیال نامیده می‌شود و ناشی از قوه خیال است (نگاره ۸) (۴۱).

از دیدگاه فلسفی، مبادی اراده به ترتیب تصور، تصدیق و شوق است، یعنی در ابتدا چیزی تصور می‌شود و بعد از تصور، تصدیق به فایده یا ضرر پیدا می‌شود و در اثر این تصدیق، شوق به جذب منفعت که شهوت نامیده می‌شود یا شوق به دفع ضرر که غضب نام دارد، پدید می‌آید و با قوی شدن این شوق، اراده تحقق می‌یابد. تصدیقی که از مبادی اراده است، به سه قسم تقسیم

می‌شود: اول تصدیق یقینی که تصدیق به خیرات عالم عقل، یعنی دارالیقین است؛ دوم تصدیق ظنی که تصدیق به خیرات محدود آخرتی است، خیراتی که به دلیل محدود بودن، ظنی به شمار می‌آیند؛ سوم تصدیق تخیلی که تصدیق به خیرات دنیایی است، خیراتی که به دلیل محدودیت و قابل زوال بودن تخیلی شمرده می‌شوند. قسم اول منشأ پیدایش اراده‌ای می‌شود که مخصوص مقربان است. آن‌ها با این اراده، خیرات یقینی را می‌طلبند. قسم دوم اراده‌ای را پدید می‌آورد که به اصحاب یمین اختصاص دارد. آنان با این اراده، به سمت خیرات آخرتی می‌روند. قسم سوم باعث پیدایش اراده‌ای می‌شود که خاص اصحاب شمال است. آنان با این اراده، همه همت خویش را متوجه امور دنیایی می‌کنند (نگاره ۹) (۳۵).

حالات و کیفیات نفسانی مثل خوف و رجاء یا امیدواری همواره در انسان وجود داشته و شکل‌گیری یا عدم شکل‌گیری رفتار از سوی او را تحت تأثیر قرار می‌دهند. در واقع، رجاء و امیدواری تلاشی است برای فراهم آوردن اسباب و امکانات لازم به منظور رسیدن به هدف مطلوب همراه با سرور و نشاط در دل که به آن امر محبوب خواهد رسید، ولی خوف به معنی دل‌نگرانی از عدم دستیابی به مقصود است (۴۲).

در مجموع، با توجه به اهمیت محیط زیست و طبیعت در اسلام، بهره‌گیری از منابع بومی و اسلامی در تدوین نظریه‌های اسلامی رفتار اخلاقی می‌تواند مسیری برای فرهنگ‌سازی عمومی جامعه در حفاظت از اجزای طبیعت فراهم آورد. از یکسو، شکل‌دهی جریان‌های زیست‌محیطی و سوق‌دادن آحاد جامعه به سوی فعالیت‌های دوستدار محیط زیست، جز با شناخت دقیق کنش‌های انسانی در این حوزه و تشخیص مبادی هدایت‌کننده رفتار امکان‌پذیر نمی‌باشد. از سوی دیگر، شناسایی و تبیین این مبادی و عوامل شکل‌دهنده نگرش و رفتارهای انسانی از طریق تدوین نظریات رفتاری مناسب امکان‌پذیر است. بنابراین تدوین و نشر نظریات اسلامی رفتار اخلاقی در این زمینه می‌تواند سیاست‌گذاران و دست‌اندرکاران محیط زیست را برای تشویق عمومی افراد جامعه به انجام فعالیت‌های طرفدار طبیعت، شکل‌دهی تشکلهای غیر دولتی زیست‌محیطی، تقویت تقاضاهای زیست‌محیطی و افزایش آگاهی‌ها در این زمینه یاری رساند.

نظریه‌های اسلامی رفتار اخلاقی از آن جهت که به مبادی اولیه و پایه رفتار آدمی می‌پردازند، اشتراکاتی با نظریات رفتاری غربی دارند، اما از آنجایی که معنا و مفهوم برخی مؤلفه‌های زیربنایی رفتار وابسته به فرهنگ اجتماعی می‌باشد، افتراقاتی نیز پدید می‌آید. به عنوان مثال مفهوم

انگیزه در تئوری‌های اسلامی فراتر از انگیزه‌های مادی و دنیوی بوده و انگیزه‌های معنوی و آخرتی در بسیاری از موارد هدایت‌کننده رفتارهای انسان‌ها در ارتباط با محیط زیست هستند. به گونه‌ای که بر مبنای مکتب اسلام، انسان به عنوان خلیفه‌الله و برای تأمین رضای حق تعالی، بسیاری از فعالیت‌های زیست‌محیطی مثل دوستدار حیوانات را انجام می‌دهد که گاهاً سود و زیان مشهود و دنیوی ندارند. مثالی دیگر در نظریات رفتاری غربی مقوله مسؤولیت‌پذیری انسان‌ها در قبال حفاظت از محیط زیست می‌باشد. در محتوای فرهنگ غربی، مسؤولیت‌پذیری انسان در زمینه صیانت از طبیعت بیشتر بر محور منافع عمومی جامعه می‌باشد، در صورتی که بر مبنای جهان‌بینی اسلامی، انسان به عنوان امانت‌دار الهی خود را مالک طبیعت نمی‌داند. بنابراین در قبال بهره‌برداری از آن، مسؤولیت حفاظت را نیز دارا می‌باشد که این مسؤولیت در دنیای عقبی بر گردن نسل بشر بوده و بایستی در روز حساب بابت رفتارهایش در ارتباط با محیط زیست پاسخگو باشد.

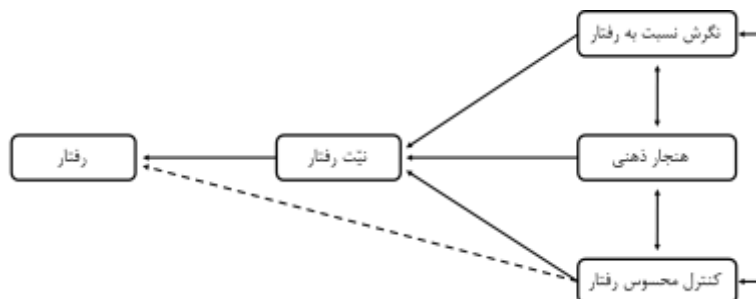
نتیجه‌گیری

مشکلات زیست‌محیطی در عصر حاضر باعث شده تا تعاملات بین انسان و محیط زیست مورد بازنگری قرار گیرد. در واقع، به عقیده بسیاری از دانشمندان، ریشه بسیاری از مسائل و مصائب زیست‌محیطی به رفتارهای نادرست بشر در بهره‌برداری از منابع طبیعی (آب، خاک، هوا) برمی‌گردد. در این راستا، تولید تکنولوژی‌های پاک از نظر زیست‌محیطی در دستور کار دولت‌های مختلف قرار گرفته است، ولی تجربه نشان داده است که به کارگیری تکنولوژی‌های دوستدار محیط زیست نیز به تنهایی نمی‌تواند منجر به حفظ محیط زیست شود. به همین دلیل، بسیاری از محققان حرکت از علوم فیزیکی و فنی به سوی علوم رفتاری و روانشناختی را به عنوان راه‌حل این مشکل معرفی کرده‌اند. در واقع، بعد نرم‌افزاری (رفتارها و اخلاقیات حفاظت از محیط زیست) باید در کنار بعد سخت‌افزاری (تکنولوژی‌های دوستدار محیط زیست) مورد توجه قرار گیرد تا یک راه حل جامع برای معضلات زیست‌محیطی به وجود آید.

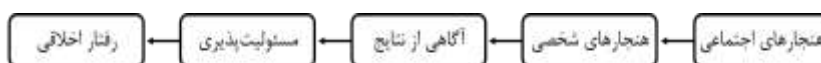
این تغییر و تحولات در حوزه‌های مطالعات زیست‌محیطی باعث بررسی رفتارهای انسانی با محیط زیست شده و تئوری‌های رفتاری مختلفی در این راستا معرفی شد. تئوری‌های رفتاری «کنش علی»، «رفتار برنامه‌ریزی شده»، «هنجار - کنش» و «ارزش - عقیده - هنجار» از جمله

معروف‌ترین تئوری‌هایی هستند که محققان مختلف در سرتاسر جهان با استفاده از آن‌ها به تبیین رفتار و تعاملات انسان و محیط زیست پرداخته‌اند. با وجود توانمندی تئوری‌های رفتاری مذکور در تشریح رفتارهای زیست‌محیطی انسان‌ها، نقدهایی نیز بر آن‌ها وارد است. به عنوان مثال این تئوری‌ها متغیرهای اخلاقی و ارزشی کمی را در تحلیل‌های خود وارد کرده‌اند. بنابراین شاید برای بررسی رفتارهایی که به نوعی متأثر از ارزش‌ها و اخلاقیات هستند (از قبیل رفتارهای زیست‌محیطی) مناسب نباشند، هرچند تئوری مثل تئوری رفتاری، ارزش - عقیده - هنجار تا حدی این مشکل را حل نموده است، ولی باز در این تئوری رفتاری، ارزش و اخلاقیات انسانی مطرح می‌باشد. برای پاسخگویی به این نیاز باید تلاش شود، تئوری‌های رفتاری متناسبی با توجه به شرایط فرهنگی جوامع اسلامی ارائه شود. نگارندگان این پژوهش اعتقاد دارند که این پژوهش صرفاً نقطه آغازی برای توسعه نظریات رفتار زیست‌محیطی مطابق با منابع بومی و اسلامی می‌باشد و باید سعی شود گام‌های بیشتری برداشته شود. در این راستا، پیشنهاداتی برای تحقیقات آتی به شرح زیر ارائه می‌شود:

- ۱- تحقیق و تفحص بیشتر در منابع اسلامی و ایرانی جهت ارائه تئوری‌های رفتاری متناسب با شرایط جامعه اسلامی و ایرانی؛
- ۲- بررسی بیشتر کاستی‌ها و نواقص تئوری‌های رفتاری موجود و تلاش برای ارائه تئوری‌های رفتاری زیست‌محیطی متناسب با شرایط اسلامی و ایرانی؛
- ۳- به کارگیری تئوری‌های رفتار اخلاقی اسلامی در ارتباط با محیط زیست (از قبیل الگوهای ارائه‌شده در این پژوهش) در تحقیقات میدانی و مقایسه توان پیش‌بینی آن با سایر تئوری‌های رفتاری مطرح.

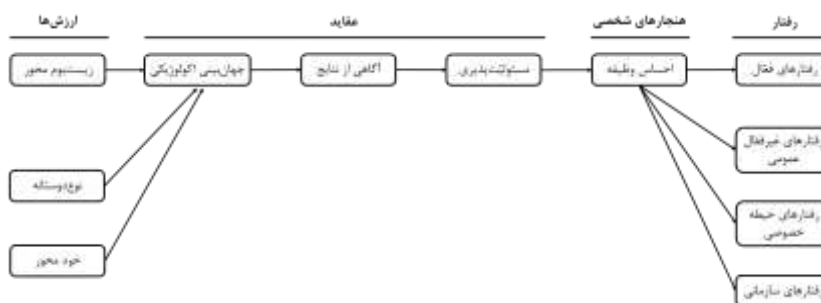

نگاره ۱: نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده (۸)

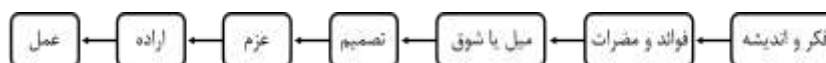

نگاره ۲: الگوی اجتماعی - روانشناسی رفتار نوع‌دوستانه (۵)

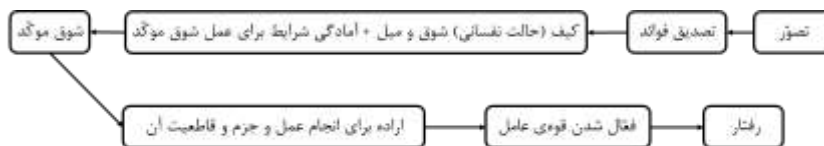
میشم منتی‌زاده، حمید کریمی گوغری

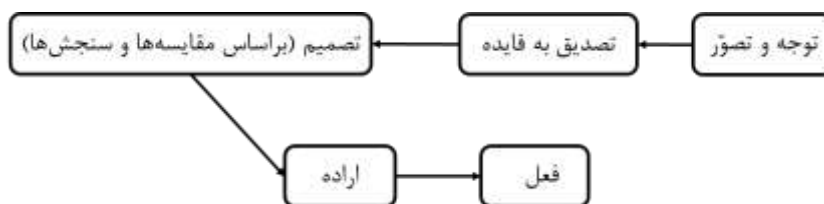
نگاره ۳: نظریه ارزش - عقیده - هنجار (۱۷-۱۹)

نگاره ۴: مبادی رفتار از دیدگاه مطهری (۳۶)

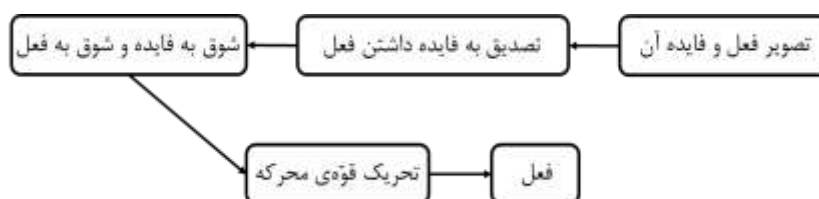
نگاره ۵: مبادی رفتار از دیدگاه علامه طباطبایی (۳۸)

نگاره ۶: مبادی رفتار از دیدگاه آیت‌الله مصباح‌یزدی (۳۹)

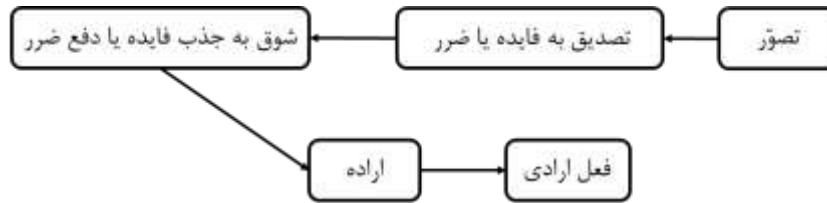

نگاره ۷: مبادی رفتار از نظر استاد مظفر (۴۰)

نگاره ۸: مبادی رفتار از نظر ملاصدرا (۴۱)

تحلیل انتقادی نظریه‌های اخلاقی زیست محیطی: ارائه نظریه‌های اخلاقی اسلامی

نگاره ۹: مبادی رفتار از دیدگاه فلسفی (۳۵)

References

1. Milfont LT, Duckitt J. The structure of environmental attitudes: a first and second-order confirmatory factor analysis. *Journal of Environmental Psychology* 2004; 24(3): 289-303.
2. Ehrich RP. Human Natures, Nature Conservation, and Environmental Ethics. *Journal of Bioscience* 2002; 52(1): 31-43.
3. Ghorbani M, Firouzzare A. Introduce valuing of environment. Mashhad: Ferdowsi University Publication; 2007. [Persian]
4. Abedisarvestani A. Explaining of students and professors' environmental ethics theory at Shiraz University with facets theory. [Ph.D thesis]. Shiraz: Shiraz University, Agricultural College; 2008. [Persian].
5. Davies J, Foxall GR, Pallister J. Beyond the Intention–Behavior Mythology: An Integrated Model of Recycling. *Marketing Theory* 2002; 2(1): 29-113.
6. Abadi B. Simulation of energy used behavior based on environmental paradigm of agricultural extension. [Ph.D thesis]. Shiraz: Shiraz University, Agricultural College; 2013. [Persian].
7. Ajzen I, Madden T. Predictions of Goal-directed Behavior: Attitudes, Intentions and Perceived Behavioral Control. *Journal of Experimental Social Psychology* 1986; 22(5): 453-474.
8. Ajzen I. The Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 1991; 50(2): 179-211.
9. Fielding KS, McDonald R, Louis WR. Theory of planned behavior, identity and intentions to engage in environmental activism. *Journal of Environmental Psychology* 2008; 28(4): 318-326.
10. Lautenschlager L, Smith C. Understanding gardening and dietary habits among youth garden program participants using the Theory of Planned Behavior. *Appetite* 2007; 49(11): 122-130.
11. Karppinen H. Forest owners' choice of reforestation method: an application of the theory of planned behavior. *Forest Policy and Economics* 2005; 7(3): 393-409.
12. Kaiser FG, Scheuthle H. Two challenges to a moral extension of the theory of planned behavior: moral norms and just world beliefs in conservationism. *Personality and Individual Differences* 2003; 35(5): 1033-1048.

13. Vermeir I, Verbeke W. Sustainable food consumption among young adults in Belgium: Theory of planned behavior and the role of confidence and values. *Ecological economics* 2008; 64(3): 542-553.
14. Leonard LNK, Cronan TP, Kreie J. What influences IT ethical behavior intentions-planned behavior, reasoned action, perceived importance or individual characteristics? *Information & Management* 2004; 42(1): 143-158.
15. Grandon EE, Nasco SA, Mykytyn Jr PP. Comparing theories to explain e-commerce adoption. *Journal of Business Research* 2009; 64(3): 292-298.
16. Thøgersen J. Recycling and Morality: A critical review of the literature. *Environment and Behavior* 1996; 28(4): 536-558.
17. Stern PC. Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. *Journal of Social Issues* 2000; 56(3): 407-424.
18. Stern PC, Dietz T, Abel T, Guagnano GA, Kalof L. A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism. *Human Ecology Review* 1999; 6(2): 81-97.
19. Steg L, Dreijerink L, Abrahamse W. Factors influencing the acceptability of energy policies: A test of VBN theory. *Journal of Environmental Psychology* 2005; 25(4): 415-425.
20. Nordlund AM, Garvill J. Value structures behind pro-environmental behavior. *Environment and behavior* 2002; 34(6): 740-756.
21. Dietz T, Dan A, Shwom R. Support for Climate Change Policy: Social Psychological and Social Structural Influences. *Rural Sociology* 2007; 72(2): 185-214.
22. Hansla A, Gamble A, Juliusson A, Garling T. The relationships between awareness of consequences, environmental concern, and value orientations. *Journal of Environmental Psychology* 2008; 28(1): 1-9.
23. Milfont TL, Sibley CG, Duckitt AJ. Testing the moderating role of the components of norm activation on the relationship between values and Environmental Behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2010; 41(1): 124-131.
24. Schwartz SHH, Boehnke AK. Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality* 2004; 38(3): 230-255.

25. Schwartz SH. Basic Human Values. The Cross-National Comparison Seminar on the Quality and Comparability of Measures for Constructs in Comparative Research: Methods and Applications, Bolzano (Bozen), Italy; 2009.
26. Murphy TP. The second Minnesota Report Card on Environmental Literacy: A survey of adult environmental knowledge, attitudes and behavior. Minnesota office of Environmental Assistance; 2004.
27. Schultz PW, Shriver C, Tabanico JJ, Khazian AM. Implicit connections with nature. *Journal of Environmental Psychology* 2004; 24(1): 31-42.
28. Alibeli MA, Johnson C. Environmental Concern: A Cross National Analysis. *Journal of International and Cross-Cultural Studies* 2009; 3(1): 1-10.
29. Erdoan N. Testing the new ecological paradigm scale: Turkish case. *African Journal of Agricultural Research* 2009; 4(10): 1023-1031.
30. Garling T, Fujii S, Garling A, Jakobsson C. Moderating effects of social value orientation on determinants of pro-environmental behavior intention. *Journal of Environmental Psychology* 2003; 23(1): 1-9.
31. Manstead A, Parker D. Evaluating and Extending the Theory of Planned Behaviour. *European Review of Social Psychology* 1995; 6: 69-95.
32. Armitage CJ, Conner M. Efficacy of the Theory of Planned Behavior: A meta-analytic review. *British Journal of Social Psychology* 2001; 40(4): 471-499.
33. Kaiser FG. Amoral extension of the theory of planned behavior: norms and anticipated feelings of regret in conservationism. *Personality and Individual Differences* 2006; 41(1): 71-81.
34. Mavil I. Environmental ethics in Islamic society. Translated by m. Daghighi. *Urbanism Queries* 2007; 6(21): 88-86. [Persian]
35. Cultural Institute of Quran. *Encyclopedia of the Qur'an*. Qom; 2003.
36. Motahari M. *Wisdom and Counsel*. 14th ed. Tehran: Sadra Publication; 2012. p.142-146. [Persian]
37. Tabatabae MH. *Principles of philosophy and realism method*. Tehran: Sadra Publication; 1985. p.173. [Persian]

38. Tabatabae MH. Tafsir Al-Mizan. Translated by Mohammad Bagher Mousavi. Qom: Islamic office Publication; 1995. p.43. [Persian]
39. Mesbah Yazdi MT. Ethics in Quran. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute Publication; 2012. p.126. [Persian]
40. Mozafar MR. Principles of Mozafar' feqh'h. Translated by: Ali shirvani and Mohsen ghoravian. Qom: Daralfekr Publication; 2009. p.252-254. [Persian]
41. Esmaili M. Abas. Availale at: <http://www.pajooh.com/fa/index=38089>; 2016. [Persian]
42. Naraghi A. Meraj Alsaadat. Qom: Hejrat Publication; 1999. p.178. [Persian]